

Живко Лефтеров

**НЕОСЪЩЕСТВЕНИТЕ ПЛАНОВЕ ЗА
РАЗРУШАВАНЕ НА ЦЪРКВАТА
„СВ. НЕДЕЛЯ“ И ДЖАМИЯТА „БАНЯ БАШИ“
ПРИ СТРОЕЖА НА СОФИЙСКОТО
ЛАРГО ПРЕЗ 50-ТЕ ГОДИНИ
НА ХХ ВЕК**

Abstract: Zhivko Lefterov, *The Construction of the Sofia Largo in the 50s of the 20th Century and the Aborted Plans to Destroy the St Nedelia Church and the Banya Bashi Mosque.*

The reconstruction activities in Sofia after World War II enabled the country's communist leadership to initiate a comprehensive „socialist reconstruction“ of the city centre in the spirit of the Socialist Realism that dominated in the 50s of the twentieth century. These ambitious plans were aimed at both the construction of new buildings, as well as the destruction of certain individual iconic buildings whose future existence would be contradictory to the symbols that should form the new socialist character of the city centre. Among those were the Sveta Nedelia Church, the Sveta Petka Samardjiiska Church, the Banya Bashi Mosque and the former royal palace. The present paper focusses namely on their fate during the reconstruction of the city centre, as well as on what lead to their preservation despite the otherwise categorical initial intentions.

Keywords: *Communist Megalomania, Repressions, Modern History, Religious Freedom, Historical Monuments, Sofia Largo, Church History, Church and State Relationships*

Въпросът за „социалистическото преустройство“ на центъра на София (т.нар. „Ларго“) в духа на доминиращия през 50-те години на ХХ в. социалистическия реализъм е слабо застъпен в съвременна-

та литература¹. Използването на различни изследователски подходи при неговото интерпретиране донякъде компенсира малобройността на специализираните научни публикации, но и оставя неосветлени отделни негови аспекти. Един от тях е свързан с намерението за заличаване на отделни емблематични сгради, чието бъдещо съществуване е в разрез с разбирането за символите, които трябва да оформят новия социалистически облик на централната градска част. Сред тях са църквата „Св. Неделя“, църквата „Св. Петка Самарджийска“, джамията „Баня Баши“ и бившият царски дворец. И докато съдбата на двореца и причините, довели до отлагане и впоследствие отказ от неговото събаряне, да са сравнително обстойно разкрити², то плановете за разрушаване на религиозните храмове, попадащи в рамките на новия градоустройствен проект, не са били обект на специален интерес от изследователите, макар и да се споменават мимоходом в отделни публикации. Поради тези причини настоящата статия има за цел да изясни въпроса за тяхната съдба по време на амбициозното преустройство на центъра на София и разбира се, защо и как се стига до тяхното запазване, независимо от иначе категоричните първоначални намерения.

След Втората световна война централната част на София е обект на постепенни възстановителни дейности вследствие на причинените разрушения по време на англо-американските бомбардиров-

¹ Бояджиев, Константин. „Българската архитектура през 50-те години. Културен и политически контекст“. – В: *Пространството архитектура. Анализи и интерпретации в края на XX век*, София, 2000. 61-81; Минева, Мила. „Местата на града или опит върху социалистическите репрезентации на София през 60-те години“. *Социологически проблеми*, кн. 1-2, 2005. 54-64; Иванова, Елена. „Архитектурата на сталинизма (30-те - 50-те години). „Имперски“ синтез на универсално и локално“. – В: *Пространството архитектура. Съвременната българска архитектура в контекста на европейската и световната*. Т. 2. С., 2008. 127-147; Станоева, Елица. „Централният градски площад като легитимационен ресурс: Пл. „Девети септември“ в социалистическия център на София“, *Критика и хуманизъм*, кн. 33, бр. 3, 2010. 111-138; Станоева, Елица. „Строежът на социалистическия град: егалитаризъм или монументализъм?“ *Критика и хуманизъм*, кн. 42, бр. 1-2, 2013. 55-94.

² Вж. напр.: Станоева, Елица. *Централният градски площад като легитимационен ресурс...* 111-138.

ки. Проведени са и няколко конкурса (1945, 1947 и 1948 г.) за нов градоустройствен план на центъра на столицата. Без да бъде прието окончателно цялостно архитектурно-градоустройствено решение, започва изграждане на Партийния дом, а през юли 1949 г. за няколко дни е построен и мавзолеят на Георги Димитров³. Работата „на парче“ налага през 1950 г. по инициатива на новия генерален секретар на ЦК на БКП и министър-председател Вълко Червенков първоначалното задание да бъде преформулирано. Министерският съвет (МС)⁴ възлага на Градоустройствената дирекция на Софийския градски народен съвет на депутатите на трудещите се (СГНСДТ) да изготви нов план за цялостна „социалистическа“ реконструкция на центъра в духа на доминиращия по това време социалистически реализъм.

Социалистическият реализъм като стил, имащ отражение във всички форми на изкуството и културата, се ражда в началото на 30-те години на ХХ в. в Съветския съюз. Специално в архитектурата новото явление се формира окончателно след края на Втората световна война и се характеризира със замръзналост и гигантизъм или изпадане в необуздана пищност. Именно този модел на социалистическия реализъм бива възпроизведен в България през 50-те години, когато това става възможно благодарение на постепенно създадения идеологически контекст на основата на съветския опит.⁵ Затова е логично, че негов основен adept е В. Червенков, а инициативата му се вписва в цялостния процес на засилена съветизация на политическия, обществения и културния живот.

Изготвеният нов проект, обхващащ площадите „9 септември“ (дн. „Александър I Батенберг“) и „Ленин“ (дн. „Независимост“), е утвърден с Постановление № 1407 на МС от 20 ноември 1951 г. Приемането му е мотивирано с „необходимостта да се вземат бързи мерки за пълното възстановяване и изграждане на центъра на София – като основа за по-нататъшната цялостна реконструкция на столицата на

³ По-подробно за различните конкурси и планове вж.: Станоева, Елица. *Строежът на социалистическия град: егалитаризъм или монументализъм...*, 63-80.

⁴ Постановление № 1433 на МС от 1950 г.

⁵ По-подробно за официализирането на социалистическия реализъм в българската архитектурата вж.: Бояджиев, Константин. *Българската архитектура през 50-те години...*, 62-64.

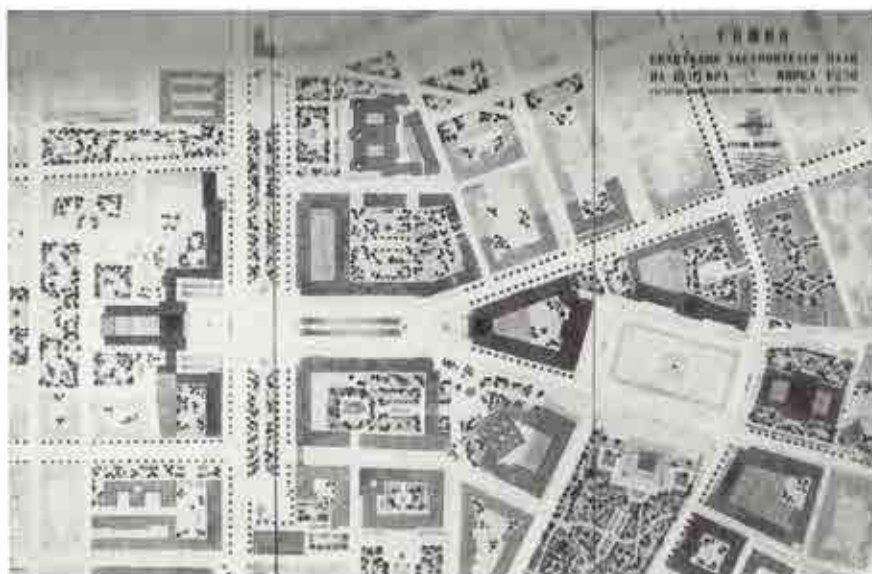
нашата народна Република“ и превръщането ѝ „в образцов социалистически град“. В края на преамбюла специално е отбелязано, че проектът се осъществява „по предложение на другаря Вълко Червенков“⁶. Постановено е на пл. „9 септември“ да бъдат построени сгради на Министерския съвет и Държавната опера, съответно на северната и източната страни, като по този начин със съществуващия от юг мавзолей той се оформя цялостно. Площад „Ленин“ пък е предвидено да се оформи с цяла поредица от нови сгради – Министерство на тежката промишленост и Централен универсален магазин от север, Министерство на електрификацията и Представителен хотел на СГНС на юг и Дом на съветите от запад. За придаване на допълнителна монументалност на ансамбъла е предвидено да бъдат изградени скулптурни паметници на Ленин – пред Партийния дом, на Сталин – на пл. „9 септември“, на Г. Димитров пред Дома на съветите⁷.

Окончателните проекти и сметни документации на повечето изброени сгради трябва да бъдат представени за одобрение до 1 септември 1952 г., а на Министерския съвет и Държавната опера – до 1 ноември с.г. С изпълнението на тези задачи са натоварени Министерството на комуналното стопанство и благоустройството (МКСБ), Комитета за наука, изкуство и култура (КНИК), Министерството на тежката промишленост, Министерството на електрификацията и Министерството на вътрешната търговия. Самото строителство е предвидено да започне на 1 септември 1952 г. и да завърши до 31 декември 1954 г. Единствено за сградите на пл. „9 септември“ – на Министерския съвет и Държавната опера, срокът за започване и завършване „трябва да се определи допълнително“. СГНС е задължен да изработи: окончателните квартални и силуетни планове; до 1 февруари 1952 г. плановете и сметките за вертикалното планиране за центъра на София, а на 15 февруари да започне работата по разчистването на терените, която да завърши най-късно до 1 септември, когато трябва да започне същинското строителство. В тази връзка в постановлението изрично е казано, че събарянето на многоетажни сгради може да става само след разрешение от Министерския съвет⁸.

⁶ ЦДА, ф. 136, оп. 7, а.е. 678, л. 1.

⁷ Пак там, л. 2.

⁸ Пак там, л. 3.

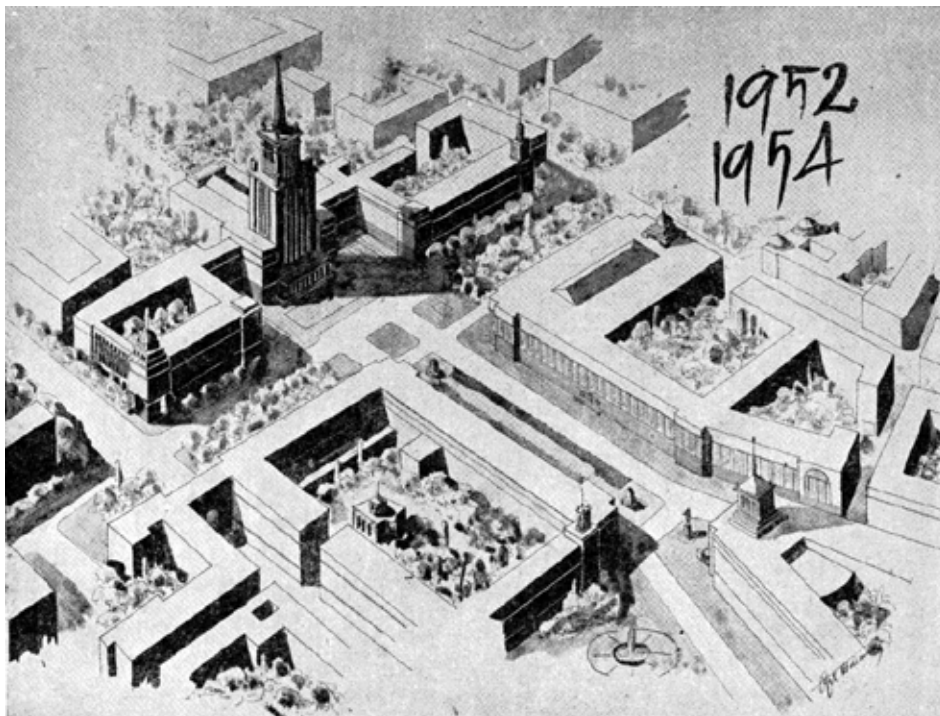
Одобреният с ПМС № 1407 от 20 ноември 1951 г. градоустройствен план на центъра на София (арх. П. Ташев и П. Греков), който предвижда разрушаване на църквата „Св. Неделя“, църквата „Св. Петка“, джамията „Баня баши“ и бившия царски дворец. Източник: Направление „Архитектура и градоустройство“ към Столична Община – http://www.sofia-agk.com/esoft/tyrgove_i_konkursi/2013/Konkurs_Sveta_Nedelq_2013-01-07/prilojenie_1/1-1_grafi4ni_materiali/1-30.pdf

Според приетия градоустройствен план бул. „Г. Димитров“ (дн. бул. „Мария Луиза“), по протежение на който се предвижда разполагането на Дома на съветите, трябва да бъде разширен, удължен и свързан с бул. „Сталин“ (дн. „Витоша“). За осъществяване на тази цел е неизбежно премахването на църквата „Св. Неделя“ и джамията „Баня Баши“. Другата емблематична сграда, която подлежи на премахване, е бившият царски дворец на пл. „9 септември“, което да даде възможност за неговото цялостно „откриване“. Предпоследната точка (№ 9) на цитираното постановление се спира специално върху реализирането на тези градоустройствени решения: „Сегашната сграда на Министерския съвет на пл. „9 септември“ (бившият дворец), църквата „Св. Неделя“ на пл. „Ленин“ и джамията на бул. „Г. Димитров“ – да се считат несъществуващи“⁹.

Стремежът за „освобождаване“ на централната градска част от религиозните сгради и символи на буржоазната епоха е в унисон с каноните на социалистическия реализъм, директно заимстван от съветската практика. Типичен пример е съдбата на катедралния храм на Руската православна църква (РПЦ) „Христос Спасител“ в Москва. Той е взривен на 5 декември 1931 г., а на негово място е предвидено да се построи фамозната сграда на Двореца на съветите, която освен да доминира над целия град, трябвало да бъде и най-голямата постройка за времето си с височина от 415 м. Изграждането на грандиозното съоръжение започва през 1937 г., но е спряно четири години по-късно с началото на германо-съветската война. В края на 50-те години новото съветско ръководство се отказва от довършване на Двореца на съветите, а след разпадането на Съветския съюз на същото място е построен новият храм „Христос Спасител“.

Естествено, тези по същество идеологически мотиви за разрушаването на религиозните храмове при „социалистическото преустройство“ на центъра не се срещат формулирани в документацията, но са повече от очевидни. Официално декларираните мотиви за събарянето им винаги са от архитектурно и градоустройствено естество. Подробно изложени ги срещаме в доклад на председателя на Изпълнителния комитет (ИК) на СГНС Иван Пашов, изнесен на съвместно заседание на Съвета и ГК на БКП на 21 декември 1951 г.,

⁹ Пак там, л. 4.

Макет на пл. „Ленин“ и бул. „Г. Димитров“ с доминиращата сграда на непостроения Дом на съветите (скица арх. Н. Бояджиев). Източник: Бояджиев, Нанчо. Преустройството на столицата и изграждане центъра на града. - *Сердика*, бр. 1-2, 1952. 21.

посветено на произтичащите от Постановление № 1407 задачи. Запознавайки присъстващите с проекта за изграждане на центъра на София, той аргументира обстойно взетото решение за разрушаване на църквата „Св. Неделя“. Любопитно е, че в самото начало Ив. Пашов се опитва да го легитимира с препратка към 1925 г., когато след нейното взривяване „общественото мнение, т.е. това на обикновените хора – граждани на София и по-специално на архитектурната колегия, застават на становището, че църквата не бива да се възстановява, че мястото, заето от нея трябва да се освободи и от гледна точка градостроителна, архитектурна и комуникационна“¹⁰. Очевидно в желание да се демонстрира някакъв вид приемственост и да се остави впечатление, че просто се реализират иначе стари идеи, той

¹⁰ ДА–София, ф. 65, оп. 1, а.е. 168, л. 22.

обобщава: „И днес след проучванията, дискусиите и критиките... се установи необходимостта да се премахне църквата, поради което в одобрения проект се счита несъществуваща.“¹¹ Останалите официално оповестени мотиви са:

а/ че сегашното решение на пл. „Ленин“ и разположението на църквата е най-лошото, каквото може да се допусне;

б/ че от естетична гледна точка църквата като форма, големина и обем закрива погледа към планината Витоша и е в конфликт с пространството на площада;

в/ че сама по себе си църквата като архитектурен обект, външно и вътрешно няма висока архитектурна стойност, нито пък е обект на историческа документация;

г/ че като обем е прекомерно голяма за оставащото от площад „Ленин“ пространство след предвиденото преустройство на същия“¹².

За разлика от църквата „Св. Неделя“ в доклада на Ив. Пашов само с едно изречение са маркирани плановете за разрушаване на джамията „Баня Баши“. Съображенията, с които „се налага и се прие да се премахне и джамията“, са свързани с „подобряване на комуникацията в разширението на бул. „Г. Димитров“ и за правилното оформяне на кръстовището при ул. „Жданов“ (дн. „Пиротска“)“¹³.

В края на 1951 и началото на 1952 г. ИК на СГНС провежда поредица от заседания, съвещания и срещи, посветени на преустройството на центъра и произтичащите от министерското постановление задачи, с които той е натоварен. Още на 8 януари 1952 г. зам.-главния архитект на София Васил Пеев и ръководителят на проектантската организация „Софпро“ Пантелей Греков внасят доклад относно разчистване на сградите, засягащи се от новото строителство и разши-

¹¹ Пак там, л. 22. Тук индиректно прозира желанието да се изличи споменът за най-кръвавия дотогава атентат в човешката история, дело именно на БКП, чрез премахване на обекта, напомнящ постоянно за него.

¹² Пак там.

¹³ Пак там. Първоначалният доклад е изготвен от главния архитект на София Данко Митов. Той е обсъден на заседание на ИК на СГНС на 12 декември и след направените изказвания и предложения е редактиран в окончателния вариант, в който е изнесен от Иван Пашов на съвместното заседание с ГК на БКП. И в двата текста фигурират пасажите с мотивите за събаряне на църквата „Св. Неделя“ и джамията „Баня Баши“, без по тях да са нанасяни корекции.

рение на улици. В него се предлага да се поиска разрешение от МС „с оглед на огромната работа, която представлява разчистването на терените“ събарянето да започне по-рано от установената дата 15 февруари¹⁴. Също така подробно са изброени всички многоетажни и масивни сгради, разрушаването на които според същото постановление може да бъде извършено единствено след одобрение от МС. Между тях е и църквата „Св. Неделя“, която според авторите на доклада „трябва да бъде разчистена до 1 май т.г.“¹⁵ Сред сградите, предвидени за събаряне във връзка с оформяне на площада между Партийния дом и Дома на съветите, е и масивна кооперация на бул. „Г. Димитров“ № 2, собственост на храма „Св. Петка Самарджийска“. В двора на тази кооперация се намира и самата църква, частично вкопана в земята. В документа тя е спомената мимоходом във връзка със събарянето на кооперацията като постройка също подлежаща на разрушаване¹⁶. Пространният доклад е придружен с приложение „Списък на сградите засягащи се при оформяне на центъра“. Сред тях фигурира и църквата „Св. Спас“, която според плана на центъра се засяга от строежа на сградата на Дома на съветите¹⁷. Направените в доклада предложения са приети от ИК на СГНС на 10 януари, одобрена е и план-програма за етапното разчистване на центъра на София, в която някои от сроковете са ревизирани, включително и за интересуващите ни храмове: „Черквата „Св. Неделя“ и джамията да бъдат разчистени до 1 април т.г.“¹⁸

В крайна сметка, независимо от първоначалните намерения и взети решения, нито един от набелязаните храмове не е разрушен. Това става възможно благодарение на поредица от събития, случили се междуременно.

На 30 ноември 1951 г. Постановление № 1407 излиза в Известия на Президиума на Народното събрание. В публикувания текст обаче липсва единствено точка 9, според която църквата „Св. Неделя“, джамията и бившият царски дворец трябва да се „считат несъществува-

¹⁴ ДА–София, ф. 65, оп. 1, а.е. 169, л. 381 с гръб.

¹⁵ Пак там, л. 383 гръб.

¹⁶ Пак там, л. 382.

¹⁷ Пак там, л. 386.

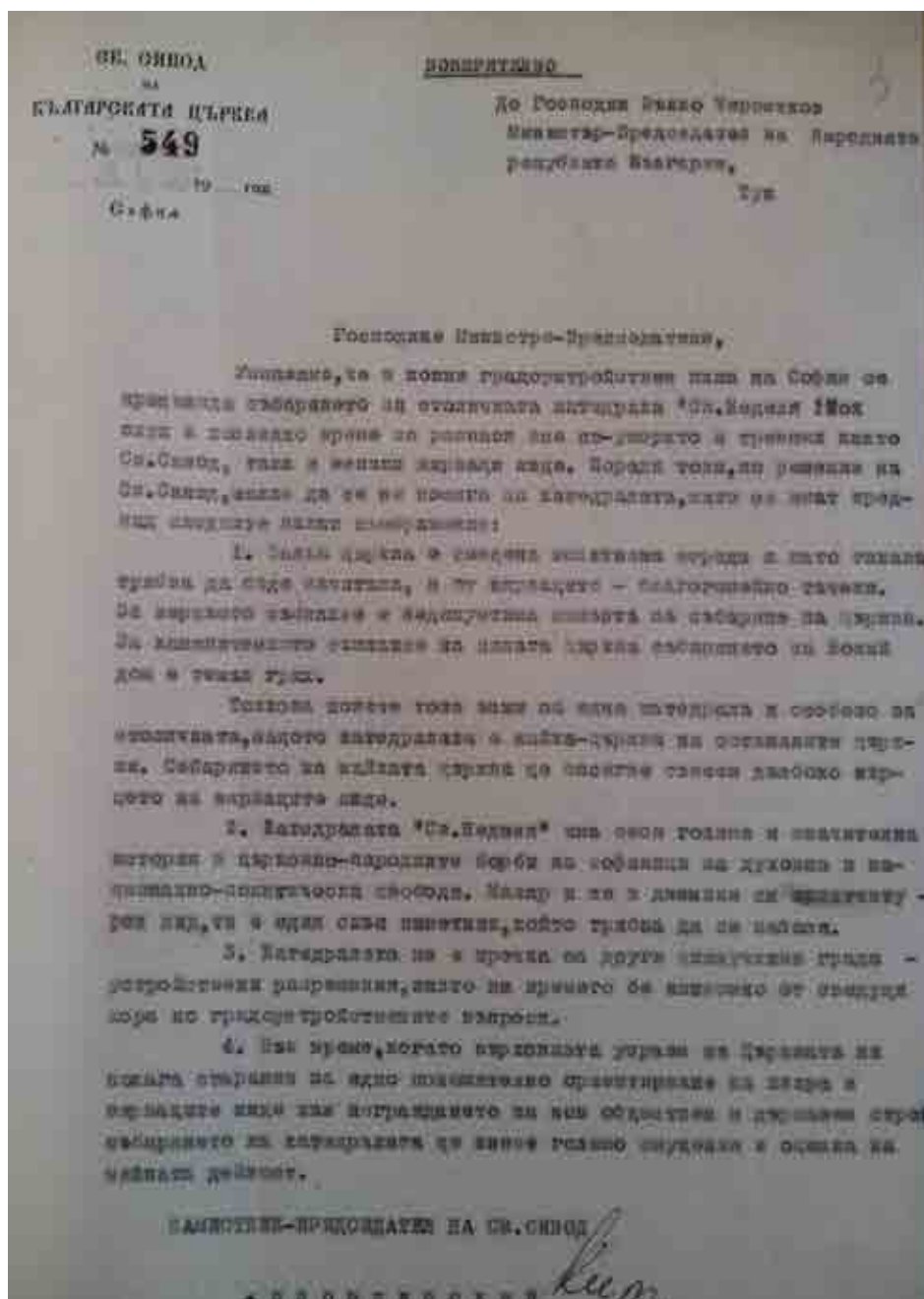
¹⁸ Пак там, л. 244.

щи¹⁹. Очевидно решението тази част да отпадне при обнародването е свързано с опасенията на партийното ръководство да не предизвика нежелани обществени реакции. Което само по себе си озадачава, тъй като така или иначе няма как разрушаването им да остане в тайна. По-скоро е възприет различен подход – първо да се уведомят ръководствата на БПЦ и мюсюлманското изповедание с цел да се смекчи евентуалната тяхна реакция и едва след това намеренията да бъдат официално оповестени. Разбира се, както се видя и по-горе, изготвянето на плановете за тяхното разрушаване вече тече с пълна сила, което може да се тълкува и като опит двете изповедания да бъдат поставени пред свършен факт.

Липсата на достатъчно информация забавя и първоначалната ответна реакция на БПЦ. От една по-късна докладна записка на директора на изповеданията Павел Тагаров до ресорния подпредседател на МС Вл. Поптомов разбираме, че В. Червенков и наместник-председателят на Св. Синод митрополит Кирил са провели личен разговор, посветен на съдбата на църквата „Св. Неделя“ чак в края на януари 1952 г.²⁰ Макар и днес да не е останало документално свидетелство за конкретиката на разговора, от произтеклите събития може с висока доза сигурност да предположим, че тя се оказва решаваща и въз основа на нея В. Червенков се ангажира лично с проблема. След проведената среща митрополит Кирил в качеството си освен на наместник-председател, но и на изпълняващ длъжността Софийски митрополит, на 25 януари 1952 г. информира Св. Синод с нарочно писмо от името на Софийската митрополия за предвижданото „събаряне на катедралата „Св. Неделя“. В писмото Св. Синод е призван да „направи постъпки пред съответното правителствено място да не се посяга на катедралата“, като са изложени и съображения за това: свещенността на всяка молитвена сграда; недопустимостта за верското и канонично съзнание от събарянето на Божий дом, което би било тежък грях; историята и значението на катедралата за софийнци и духовна и национално-политическа свобода; сградата не е пречка за сполучливи градоустройствени решения и сама по себе

¹⁹ ИПНС, бр. 96 от 30 ноември 1951 г.

²⁰ ЦДА, ф. 165, оп. 9, а.е. 706, л. 1.

Поверително писмо от Св. Синод до В. Червенков с молба да не се събаря църквата „Св. Неделя“, 26 януари 1952 г.

си е ценен паметник, който трябва да се запази²¹. Още на следващия ден – 26 януари, по време на заседание на Св. Синод в намален състав въпросът е обсъден и е взето решение да бъде уведомено правителството в духа на писмото на Софийската митрополия²². След края на заседанието е изготвено официално писмо с гриф „поверително“, което е изпратено до В. Червенков чрез Дирекцията на изповеданията. В него православните архиереи изразяват своята, а и на „всички вярващи люде“, тревога от „разнасящия се все по-упорито“ „слух“ за събаряне на църквата „Св. Неделя“, предвидено в новия градоустройствен план, поради което отправят молба „да не се посяга на катедралата“. Дословно са изложени и съображенията, съдържащи се в писмото на Софийската митрополия, които според тях трябва да се вземат предвид за запазване на храма. В последния абзац на писмото е обърнато внимание върху възможните последици от политическо естество: „Във време, когато върховната управа на Църквата ни полага старания за едно положително ориентиране на клира и вярващите люде към изграждането на нов обществен и държавен строй събарянето на катедралата ще внесе голямо смущение в оценка на нейната дейност“²³.

От придружаващите писмото на Св. Синод документи, запазени в архива на Дирекцията на изповеданията, става ясно, че два дни по-късно то е препратено до Вл. Поптомов, който от своя страна го предава на В. Червенков на 30 януари²⁴. Последващите действия на генералния секретар на БКП хвърлят допълнителна светлина върху крайния резултат от разговорите с митрополит Кирил по време на тяхната среща по въпроса за съдбата на църквата „Св. Неделя“.

На 13 февруари 1952 г. МКСБ и СГНСДТ изготвят и внасят в Министерския съвет съвместен Доклад „относно етапите на разчистване на центъра на София“, в основата на който е вече изготвеният от СГНС план. В него се визира събарянето на многоетажни и масивни сгради, което според 1407-то постановление може да става само въз основа на предварително одобрение. Молбата на двете институции е

²¹ ЦДА, ф. 549, оп. 2, а.е. 6, л. 30.

²² *Пак там*, л. 31.

²³ ЦДА, ф. 165, оп. 9, а.е. 706, л. 3.

²⁴ *Пак там*, л. 1.

да бъде прието съответно разпореждане, проект на което е представен със същия доклад. В изготвения документ всички предвидени дейности са подробно описани и обособени в четири раздела – „А“, „Б“, „В“ и „Г“. В първия раздел попадат всички сгради, предвидени за премахване в периода от 1 февруари до 1 август 1952 г. Вторият раздел включва описание на сградите, „които се засягат от по-късните етапи на строителство и могат да останат да съществуват временно“. Третият раздел визира сградите, които трябва да бъдат запазени като паметници на културата, а в последния са разписани необходимите суми за осъществяване на начертаните намерения²⁵.

Предвиденият в раздел „А“ период е разделен на четири етапа. Вторият етап на разчистването, който трябва да продължи от 20 февруари до 5 април 1952 г., е свързан с подготовката за разширение на улици и площади и за извършване на подземно строителство. Предвижда се продължение на бул. „Г. Димитров“ (дн. „Мария Луиза“) и свързването му с бул. „Сталин“ (дн. „Витоша“), при което „следва да се събори църквата „Св. Неделя“. Другите изложени причини за необходимостта от събарянето са свързани със засягането на църквата от проекта за трамвайна линия и новото строителство на Дома на съветите. Освен това през мястото, на което се намира храмът, по проект е предвидено да преминава новата канализация²⁶.

В раздел „В“, визиращ сградите, които трябва да бъдат запазени като паметници на културата, са включени двете средновековни църкви „Св. Петка Самарджийска“ и „Св. Спас“. Първата попада в платното и зелената площ на пл. „Ленин“ (дн. „Независимост“), а втората – в бъдещия площад пред Дома на съветите. Условието те да останат да съществуват е да „се запазят като подземни катакомби, без да се използват за религиозни цели“. Промяната на първоначалните планове за тяхното премахване става възможна благодарение на няколко фактора. Липсата на изричното им споменаване сред сградите, които трябва да се „считат за несъществуващи“ според 1407-то постановление, приемането на 30 декември 1951 г. на Постановление № 1608 на МС „За запазване паметниците на културата“²⁷ и застъп-

²⁵ ЦДА, ф. 136, оп. 12, а.е. 1034, л. 21–23 с гръб.

²⁶ *Пак там*, л. 21.

²⁷ ЦДА, ф. 136, оп. 7, а.е. 790, л. 1-9.

ването на Археологическия институт с музей при БАН за тяхното съхранение. Последният изготвя и специално становище по въпроса, което авторите на доклада цитират при аргументиране на своите мотиви за тяхното запазване²⁸. Специално за „Св. Петка Самарджийска“ в текста на проекто-разпореждането има допълнителна уговорка, че вписване ѝ в основите на модерна постройка би било „практически трудно осъществимо“, което оставя вратичка за нейното премахване. Все пак е уточнено, че „ако във връзка с новото строителство се наложи църквата да се събори – това да стане с предварително разрешение от Министерския съвет“²⁹.

На 14 февруари, т.е. още на следващия ден след внасяне на Доклада на МКСБ и СГНСДТ „относно етапите на разчистване на центъра на София“, В. Червенков взема лично отношение по въпроса за съдбата на църквата „Св. Неделя“. Подпредседателят на МС Вл. Поптомов, в чийто ресор са вероизповеданият, е натоварен от В. Червенков да уведоми председателя на ИК на СГНС Иван Пашов, че „въпросът за събаряне на църквата „Св. Неделя“ се сменя и практическите работи по подготовката на реконструкцията на центъра на София да се взимат с оглед на това“³⁰. Разбира се, решението на В. Червенков трябва да бъде разглеждано и в по-широк контекст на фона на цялостната религиозна политика на БКП, провеждана в тези години. Тя е свързана с урегулиране на отношенията с църквата след приемането на новия устав на БПЦ (в сила от 3 януари 1951 г.), избирането на митрополит Кирил за заместник-председател на Св. Синод през май 1951 г. и подкрепа за въздигането ѝ в ранг на патриаршия, което се споделя от съветското ръководство и РПЦ. Затова и изостряне на отношенията не се вписва във водената политика за привличане на Църквата да оказва „съдействие на правителството и Отечествения фронт в усилията им за построяване на социализма“³¹. Естествено,

²⁸ ЦДА, ф. 136, оп. 12, а.е. 1034, л. 23.

²⁹ *Пак там*, л. 24.

³⁰ ЦДА, ф. 396 Б, оп. 1, а.е. 277, л. 1.

³¹ По-подробно за взаимоотношенията между БКП и БПЦ от началото на 50-те години вж.: Калканджиева, Даниела. *Българската православна църква и „народната демокрация“ (1944-1953)*. София, 2002. 271-336; Методиев, Момчил. *Между вярата и компромиса: Българската православна църква и комунистическата държава (1944-1989 г.)*, София, 2010, 151-194.

всички тези съображения надали биха били взети под внимание, ако нямаше реакция на Св. Синод и лично на неговия наместник-председател митрополит Кирил, които поставят въпроса именно от гледна точка на последствията от политически характер.

Потвърждение за следваната от БКП линия, благодарение на която става възможно въпросът да бъде благоприятно разрешен, откриваме и в протоколите на заседанията на Св. Синод от тези месеци. Само няколко дни след даденото от В. Червенков разпореждане за бъдещето на църквата „Св. Неделя“ митрополит Кирил е информиран лично за това по време на нова тяхна среща, на която присъства и Вл. Поптомов. Резултатите от нея са докладвани от митрополит Кирил на заседание на Св. Синод в пълен състав, провело се на 21 февруари 1952 г. Според протокола „Св. Синод изслуша със задоволство доклада на Високопреосвещения Наместник-Председател“, посветен на разговорите „по важни църковни въпроси, по които Св. Синод е правил многократни постъпки“. Митрополит Кирил споделя, че е „получил уверението и на двамата, че за подсилване още повече установеното ползотворно сътрудничество между държавната власт и Църквата, тези висящи въпроси ще бъдат в най-скоро време разрешени, като за голяма част от тях са дадени веднага съответни разпореждания“³². Освен съдбата на църквата „Св. Неделя“, неназованите в протокола теми, засегнати в разговорите, са свързани с освобождаването на осъдени свещеници, имотни проблеми на църквата, възстановяване на патриаршеското достойнство на БПЦ и др.

Постъпилият на 13 февруари в Министерския съвет проект за разпореждане от МКСБ и СГНС, който е причина В. Червенков да нареди „въпросът за събаряне на църквата „Св. Неделя“ да се смене“, е съгласуван с Държавната планова комисия и Министерството на финансите, направени са съответните проучвания и събиране на допълнителни сведения. Въз основа на цялата постъпила документация подпредседателят на МС Р. Дамянов изготвя пространна записка до министър-председателя В. Червенков, в която излага предложения за изменение или отпадане на някои от точките на проекто-разпореждането. Конкретно по интересуващата ни тема Р. Дамянов предлага от раздел „А“ изцяло да отпадне т. 2, визираща събарянето на църк-

³² ЦДА, ф. 549, оп. 2, а.е. 6, л. 1.

вата „Св. Неделя“ по време на предвидения втори етап за разчистване на центъра от 20 февруари до 5 април 1952 г. Изложените мотиви са следните: „Поради това, че тази сграда не се засяга от предвидения нов строеж на Дома на съветите, а само от вертикалното планиране, то нейното съществуване може да бъде продължено за известно време, като се направи възможно заобикалянето ѝ при работата по вертикалната планировка“³³.

Виждането на Р. Дамянов, че съществуването на църквата „Св. Неделя“ „може да бъде продължено за известно време“ все пак предполага нейното разрушаване рано или късно. Това схващане съвсем очевидно се разминава с изричното нареждане на В. Червенков от 14 февруари 1952 г. въпросът за нейното събаряне въобще да отпадне. Поради тази причина се налага В. Червенков да потвърди това свое разпореждане, слагайки следната резолюция върху представената му записка: „Предлагам: комисия в състав от др. др. Р. Дамянов, Г. Чанков, Ст. Тончев и Начо Папазов лично да огледа предлаганите за събаряне обекти и даде още веднъж заключение. За църквата „Св. Неделя“: да се снесе въпросът за нейното събаряне. Реконструкцията на центъра да се извършва с оглед, че църквата няма (подч. от В. Червенков) да се събаря. 24.03.52 г.“³⁴ Резолюцията се оказва решаваща за по-нататъшната съдба на църквата „Св. Неделя“. Въз основа на нея абзацът от проекто-разпореждането, в който се визира събарянето на храма, въобще отпада от окончателния текст на издаденото на 8 април Разпореждане № 1095 на Министерския съвет „Относно етапите за разчистване центъра на София във връзка с новия градоустройствен план за центъра“³⁵.

По-различно стои въпросът с джамията „Баня Баши“. Макар и според постановлението от 20 ноември 1951 г. тя също да трябва „да се счита за несъществуваща“, във всички цитирани дотук документи, визиращи етапите на разчистване на центъра на София и събаряне на съответните сгради, липсва даже и споменаване на джамията. Още повече, че според първоначалните планове на СГНСДТ тя трябва да бъде съборена заедно с църквата „Св. Неделя“ във връзка с продъл-

³³ ЦДА, ф. 136, оп. 12, а.е. 1034, л. 8.

³⁴ Пак там, л. 6.

³⁵ Пак там, л. 1-2.

жението и разширението на булевардите „Г. Димитров“ и „Сталин“. Това обаче не означава, че комунистическата власт се е отказала от своите първоначални намерения. В случая по-скоро натежават други аргументи. Властта, опасявайки се, че турската пропаганда „ще използва разрушаването на джамията за вражески цели“, а също така и от възможността да се посегне на българските имоти в Цариград, натоваарва Дирекцията на изповеданията с осъществяване на замисъла. След проведени разговори с Главното мюфтийство мнението на директора на изповеданията П. Тагаров е, че „ефектът от разрушаването на джамията, което се предвижда по благоустройствения план на София, би се значително онекотил“, ако мюсюлманската общност се обезщети със сума, достатъчна за построяване на друга джамия. Условие е това да стане преди началото на разрушаването на джамията „Баня Баши“, което би отнело аргументите на вражеската пропаганда. Важното при този вариант е, че Главният мюфтия не възразява против него, а го смята за най-удачен. Предложенията на Дирекцията на изповеданията се съдържат в Доклад на П. Тагаров до В. Червенков „относно по-важните въпроси по работата на Дирекцията на изповеданията при Министерски съвет“ от 6 май 1952 г., т.е. месец след приетото разпореждане за етапите за разчистване центъра на София³⁶. Това говори за липсата по това време на окончателно решение по въпроса за разрушаването на джамията и неговото временно отлагане за по-късните етапи на строителство, част от които е и окончателното оформление на бул. „Г. Димитров“ и площадното пространство пред бъдещия Дом на съветите.

Изричните разпореждания на В. Червенков за бъдещата съдба на църквата „Св. Неделя“ водят до логичния извод, че въпросът би трябвало да е окончателно разрешен. Наличните извори обаче говорят за друго. Въпреки неговите ясни и неподлежащи на възразение разпореждания, сред архитектурната и строителната гилдия въпросът се третира като „временно“ отлагане на нейното събаряне. Това схващане се среща в редица документи не само от 1952, но и от 1953 и 1954 г. Интересното в случая е, че то не е характерно единствено за вътрешноведомствената документация и кореспонденция, но намира отражение и по страниците на специализираните издания. Така

³⁶ ЦДА, ф.165, оп. 9, а.е. 692, л. 8

например в бр. 7–8 от 1953 г. на сп. „Архитектура и строителство“, официален орган на Министерството на строежите, МКСБ и Архитектурната и строителна секция при Съюза на НТД, помощник-министъра Иван Петров публикува обширната статия „Центърът на нашата социалистическа столица“. В нея е отделено специално място и на „старинните паметници в района на строителството“. За „Св. Георги“, „Св. Спас“ и „Св. Петка“ изрично е казано, че се запазват, включително е предвидено и тяхното възстановяване, но разбира се като недействащи храмове. За другите две религиозни сгради обаче срещаме следното: „Временно се запазват и съществуващата на разширението на бул. „Сталин“ и бул. „Г. Димитров“ църква „Св. Неделя“, както и джамията“³⁷. Разбирането за временния характер на взетото решение очевидно е вследствие на липсата на официален документ, който да го потвърди. Затова въпросът продължава да бъде повдиган и през следващите години. На 3 април 1954 г. министърът на комуналното стопанство и благоустройството Стоян Танчев изпраща доклад до В. Червенков посветен на проблемите, които създава неяснотата около съдбата на църквата „Св. Неделя“. В случая става въпрос за подготвен идеен проект на сграда за Централен дом на профсъюзите, която трябва да се построи на бул. „Сталин“, но проектирането ѝ „се обуславя непосредствено от положението на църквата „Св. Неделя“ и регулацията, одобрена с 1407-то постановление на Министерския съвет от 20.XI.1951 г. В тази връзка министърът, незнайки дали тя би „съществува и занапред за неопределено време“, или „би се считала несъществуваща и подлежаща на събаряне в близките 4 години“, обобщава важността на проблема: „Разрешаването на въпроса с положението на църквата „Св. Неделя“ е от важно принципно значение и във връзка с предстоящата социалистическа реконструкция на Столицата, тъй като от това зависи правилното включване на бул. „Ал. Стамболийски“ в системата на бъдещия пл. „Ленин“ и останалите магистрали в центъра на града – бул. „Сталин“ и бул. „Г. Димитров“. Предвид на горното, моля Министерския съвет да даде указания по положението на църквата „Св. Неделя“ в близките години“³⁸.

³⁷ Петров, Иван. „Центърът на нашата социалистическа столица“. *Архитектура и строителство* 7-8, 1953, 9.

³⁸ ЦДА, ф. 165, оп. 9, а.е. 709, л. 4-7.

В крайна сметка Министерският съвет така и не излиза с официален документ по въпроса, а работата продължава въз основа на вече направените указания на В. Червенков. Скоро целият проект за социалистическо преустройство на центъра, който междувременно се сблъсква с редица трудности от инженерно и строително естество и съответно забавяне и изоставане, става залог на големите процеси, настъпили в СССР, а оттам и в социалистическия лагер, след смъртта на Сталин през март 1953 г.

Започналият процес на десталинизация засяга и класическата монументалност в архитектурата като негова стилизация. Обратът и новите повеи естествено започват от съветската архитектура и рефлектират в целия социалистически блок. През ноември 1954 г. в Москва се свиква Всесъюзно съвещание на строителите, архитектите и работниците от производството на строителни материали, проектантските и научно-изследователски организации. На съвещанието присъства цялото партийно и държавно ръководство начело с Н. Хрущов. На критика е подложен дотогавашният стил на „украшателство“, „архитектурно излишество“, „помпозния и претенциозен характер“ на фасадите³⁹. Следващия месец отново под ръководството на Н. Хрущов е проведено Всесъюзно съвещание на строителите. В изнесената реч той подлага на остра критика социалистическия реализъм в архитектурата. Това дава основание на днешната руска историография да я оценява като една от първите крачки по пътя на десталинизацията. Промяната в идеологията е претворена в нарочно постановление на ЦК на КПСС и Съвета на министрите на СССР от 4 ноември 1955 г. „За отстраняване на излишествата в проектирането и строителството“. Вследствие на него Съюзът на архитектите на СССР подлага на критика допуснатите в предходния период грешки и начертава пътя за „коренно преустройство на архитектурното творчество“⁴⁰.

В унисон с новите съветски постановки в България сталинската

³⁹ Хмельницкий, Дмитрий. Конец стиля. К пятидесятилетию гибели сталинской архитектуры. – *Проект классика*. 2004, № 4. <http://www.projectclassica.ru/school/13_2005/school2004_13_01a.htm> (21 август 2014)

⁴⁰ Горлов В. Н. „Сталинская архитектура как общественное явление“. *Вестник архивиста*, 2005, № 5-6. <<http://vestarchive.ru/issledovaniia/715----.html>> (21 август 2014).

архитектурна естетика също е развенчана като „погрешен подход в употребата на класическото наследство и излишество“. Образът на социалистическия град от епохата на Сталин е дискредитиран като противоречещ на самия дух на социализма и неговите ценности. В крайна сметка строежът на започнатите сгради оформящи пл. „Ленин“ (без Дома на съветите от запад) е завършен до 1957 г., но цялостният план така и не е реализиран⁴¹.

Независимо от амбициозните планове на ръководство на БКП от началото на 50-те години, инициирани от В. Червенков, за цялостно социалистическо преустройство на центъра на София и насищането му със социалистическа символика за сметка на старите и омразни буржоазни и религиозни символи, те така и не се осъществяват според първоначалния им замисъл. Специфичните взаимоотношения с БПЦ в този период и нейната съвременна реакция, настъпилите инженерни и строителни затруднения, довели до забавяне изпълнението на проекта, както и започналата десталинизация, делегитимираха цялостния замисъл, са част от причините, допринесли за запазване както на катедралния храм „Св. Неделя“, така и на джамията „Баня Баши“. През 60-те и 70-те години се провеждат няколко нови конкурса, включително и международни, за центъра на София. При изготвянето на идейните проекти за нов строителен план катедралният храм „Св. Неделя“ и джамията „Баня Баши“ неизменно присъстват, с което въпросът за разрушаване им е окончателно разрешен в тяхна полза.

⁴¹ Станоева, Елица. *Строежът на социалистическия град...* 88. Дългогодишният министър на строежите Марин Грашнов (1952-1968 г.) в своята трилогия „Каменният летопис на народното строителство 1944-1990 г.“, публикувана през 2000 г., дори и не споменава за осъщественото под негово ръководство преустройство на центъра на София. Липсата на това мащабно строителство в томовете контрастира с иначе скрупулезното изброяване на стотици обекти и герои на социалистическия труд. Този любопитен факт говори за нежеланието даже на комунистическите функционери и апологети да се асоциират или припознаят развенчаната от самите тях „сталинска архитектура“.